

Papházi János

Politikai testamentumok a kora újkorban – A Hohenzollern uralkodók politikai végrendeletei.

Doktori tézisek

A politikai testamentumok a kora újkorral foglalkozó magyarországi történetírásban kevésbé kutatott, a XVI. század első felében megjelenő új források. Politikai végrendeletnek azokat az abszolutizmus idején keletkezett iratokat nevezzük, amelyekben uralkodók és államférfiak adták át tanácsaikat, tapasztalataikat utódaiknak. Legjobban talán II. (Nagy) Frigyes porosz király (1740–1786) fogalmazta ezt meg első, 1752-ben írt politikai testamentumában:

„E politikai végrendelet megfogalmazásával tehát nincs más szándékom, mint az, hogy hasonlóan egy olyan kormányshoz, aki ismeri a politikai tengerek viharos zónáit, az utókorra hagyjam tapasztalataimat. Szeretném megismertetni vele azokat a sziklaszirteket, amelyeket kerülnie kell, és azokat a kikötőket is, amelyekben védelemre lelhet.”

A politikai testamentumok esetében nem kötelező elvekről van szó, szemben a jogi értelemben vett végrendeletekkel. A királytűkrökkel ellentétben a politikai testamentumok egy konkrét személy tapasztalataira utalnak, s kizárólag a trónörökös számára vagy esetleg több utód részére készültek. Összeállítójuk ezzel akarta biztosítani, hogy gondolatai halála után is megmaradjanak. Az iratok személyesek és bizalmasok. Ebben áll különleges forrásértékük. A politikai testamentumok sohasem a nyilvánosság számára íródtak. Így fordulhatott elő, hogy sok létezéséről évszázadokig nem is tudtak a kutatók.

A politikai testamentumok tehát kötelezettség nélküli intelmek, amelyeket nem mindig láttak el dátummal. Sem a trón, sem a vagyon öröklésére vonatkozóan nem tartalmaznak rendelkezéseket. A személyes végrendeletekkel ellentétben, nem érvényességükkel, hanem inkább eredetiségükkel kapcsolatban merülhet fel kétely.

A forrástípus elnevezése Richelieu (1585–1642) bíborostól származik, akinek 1635 körül keletkezett politikai testamentuma (*Testament politique*) a XVIII. században alapműnek számított, s mint ilyen, minden fejedelem és államférfi kezében megfordult. Noha a műfaj a bíborostól kapta a nevét, az első politikai testamentumok már a XVI. század első felében, a korai modern államok kialakulásakor jelentek meg. Innentől kezdve – tulajdonképpen a királytűkrök mellett, s nagyrészt helyükre lépve – végigkísérik a kora újkort.

A disszertáció két fő részre osztható. A fő részek négy, illetve hat fejezetből állnak. Az első részben a legjelentősebb kora újkori politikai testamentumokat mutatom be. A bevezetésben, illetve disszertációm első fejezetében bemutatom a politikai testamentum műfajának kialakulását, általános jellemzőit, kitérek a XVI–XVIII. század legjelentősebb politikai végrendeleteire. Az ezt követő fejezetekben egy XVI. századi uralkodó (V. Károly, II. fejezet), majd egy XVII. századi választófejedelem (I. Miksa, III. fejezet), s egy első miniszter (Richelieu, IV. fejezet), politikai testamentumait tárgyalom. Vizsgálódásaim középpontjában elsősorban az iratok eredetisége, keletkezésük háttere, mondanivalójuk, utóéletük, és kiadásai állnak.

V. Károly császár (1519–1556) a kora újkori európai történelem azon alakjai közé tartozik, aki jelenleg is a történelmi kutatás különösen kedvelt szereplője. Politikai testamentumai nemcsak a legkorábbi, hanem Richelieu és II. (Nagy) Frigyes hasonló művei mellett a legjelentősebb „képviselői” is ennek a műfajnak. Ezek a politikai tanácsok bepillantást engednek a császár lelki állapotába, amely mindig jól tükrözte életének sorsfordító pillanatait. Ezek az iratok jól megkülönböztethetők a császár személyes végrendeletitől, amelyekben az uralkodási jogokat és a területeket osztotta fel, és a temetését szabályozta. A császár politikai kérdéseket személyes végrendeleteiben is szóba hozott. Vizsgálódásaim során rámutattam arra, hogy szoros kapcsolat van a bizalmas instrukciók és a közel azonos időben megfogalmazott végrendeletek között.

Károly 1539 és 1548 között többször is tollat ragadott, hogy uralkodása alapelveit leírja fiának, Fülöp hercegnek. V. Károly maga *Instrukcióknak* (*Instruktion*) nevezte munkáit, amelyeket útmutatásul szánt a trónörökösnek. A dokumentumokban felvázolta a birodalmat fenyegető veszélyeket, s átadta tapasztalatait, tanácsait a „jó kormányzat” mibenlétéről. Az instrukciók érdekessége, hogy külön-külön is elemzik a legfőbb spanyol és idegen tanácsadók jellemét. A napi politikán túl Károly ezekben az iratokban bepillantást enged politikai alapelveibe. Az instrukciók az uralkodó személyes vallásosságáról és tapasztalatairól is árulkodnak.

A politikai testamentumok összeállítói később szinte mindig utaltak V. Károly instrukcióira, akinek fiához írt útmutatásait legalább hallomásból ismerték. Már csak hatástörténetük miatt is több figyelmet érdemelnek ezek a szövegek. E politikai végrendeletek mérföldkövekként jelölik ki Károly életútjának kritikus fordulópontjait. Megállapíthatjuk, hogy veszéllyel teli utazások és hadjáratok előtt érezte úgy az uralkodó, hogy instruálnia kell fiát. Három Fülöp hercegnek írott instrukció maradt fenn és több valószínűleg nem is készült:

a császár legkorábbi politikai testamentuma 1539-ből származik, egy második 1543-ból, míg az utolsó öt évvel későbből.

Az 1548 januárjában készült *Instrukció*, amelyre általánosan elterjedt a „nagy politikai testamentum” elnevezés, a legjelentősebb titkos instrukciók közül. Az irat áttekintést nyújt az uralkodó politikájának súlypontjairól, összefoglalja utóda számára világbirodalma problémáit, és tanácsokat ad területének megóvása érdekében. Mivel Károly fiának, mint a leendő spanyol királynak írt, a német problémák kevésbé kerülnek elő benne. V. Károly ekkor hatalmának csúcspontján állt. A politikai testamentum megszületésének háttere az a látszólag ideális történelmi pillanat volt, amikor V. Károly nagy ellenfelei sorra meghaltak, a törökkel öt évre fegyverszünetet kötöttek, a Német-római Császárság területén pedig a schmalkaldeni háborúban fegyverrel verték le a protestánsokat. A fejezet végén azt vizsgáltam meg, hogy az uralkodó politikai intelmei mennyire hatottak utóda, II. Fülöp uralkodására.

Disszertációm III. fejezetében I. Miksa bajor választófejedelem (1623–1651) – alig több mint egy évtized alatt írt – négy politikai testamentumát (1639, 1650, 1651 tavasz, 1651 nyár) mutattam be, amelyek az uralkodás művészetének gyakorlati problémáit tárgyalják. Tanácsaival, figyelmeztetéseivel fiának akart útmutatást adni. I. Miksa műveiben az uralkodás isteni eredetét, s magának a legnagyobb Úrnak, Istennek a felsőbbségét hangsúlyozta. Nem az uralom és a hatalom a döntő számára, hanem a szolgálat. Politikai testamentumaiban jobbra belpolitikai témákat tárgyal, a külpolitikáról jellemzően nem, vagy csak alig esik szó. Áttekintve a bajor választófejedelem politikai testamentumait elmondhatjuk, hogy nem található közöttük olyan, amely ne foglalkozna kiemelten a vallás és az egyház kérdésével. Ugyanakkor politikai testamentumaiból egyértelműen kitűnik az is, hogy számára legfontosabbak a pénzügyek voltak.

Magát a politikai testamentum elnevezést Richelieu bíboros használta először, amikor az 1630-as évek második felében keletkezett iratának a *Testament politique* címet adta. Ez a XIII. Lajos francia király (1610–1643) számára készült politikai végrendelet egy belpolitikai reformprogramot tárgyal. Richelieu politikai testamentumában az államról és a társadalomról alkotott gondolatait írta le. A *Politikai testamentum* egyedül a királynak szánt – Richelieu halála után elolvasandó – magánjellegű írás volt, amelyben a bíboros odáig merészkedik, hogy a királyt figyelmezteti jellembéli hiányosságaira és a temperamentumában rejlő veszélyekre. A címzettet csípősen bíráló hangnem gyakran zavarba hozta a bíboros biográfusait, mivel annyira elüt Richelieu-nek a királlyal szemben egyébként használt

beszédmódjától. A politikai testamentum többnyire általános elvekkel, nem konkrét eseményekkel foglalkozik. A műből kiderül, hogy hatalomra kerülésekor melyek voltak a bíboros által a királyi hatalomra legveszélyesebbnek tartott politikai események, valamint hogy milyen célokat tűzött ki ekkor maga elé. A politikai testamentumban részletesen tárgyalta a kormányzás módszerét, alapelveit, valamint Munkája első fejezetében Richelieu elemzi Franciaország 1624-es állapotát. Az ország helyzetének bemutatása az alábbi megállapításokat tartalmazza: a hugenották „*osztottnak az államon a királlyal*”, a *grand*-ok és tartományi kormányzók úgy viselkednek, mintha nem a király alattvalói, hanem önálló uralkodók lennének. Ezen kívül felhívta a figyelmet arra, hogy Franciaország egyre jelentéktelenebb szerepet játszik az európai politikában. *Testament politique* 1688-as közzétételét követően heves vita tárgyát képezte, egészen hitelességének 1879/1880-ban bekövetkezett igazolásáig.

Disszertációm második részében részletesen foglalkoztam a brandenburgi-porosz politikai testamentumokkal, amelyek a kora újkorban készült politikai végrendeletek speciális típusaként, teljesen nyílt politikai elmélkedéseket tartalmaznak. Úgy gondoltam, hogy a téma tárgyalásakor fontos a történelmi háttér részletes bemutatása, így – az egyes politikai testamentumok legfőbb gondolatainak ismertetése előtt – külön fejezetben foglalkoztam Brandenburg-Poroszország XVII–XVIII. századi történetével.

Vizsgálataimból kiderült, hogy a Hohenzollern–dinasztia uralkodóinál a politikai testamentumok írása hagyománnyá vált. Az iratok közül mindenekelőtt kiemelkedik a porosz állam három alapítójának politikai testamentuma: Frigyes Vilmos választófejedelem *Atyai intelmei (Väterliche Vermahnungen)* fiához 1667-ből; I. Frigyes Vilmos 1722-ben írt *Instrukciója (Instruktion)* utódának és II. (Nagy) Frigyes 1752-es, 1768-as politikai testamentumai, amelyek a XVIII. század ezen irodalmi műfajának legjelentősebb dokumentumai.

Az államérdek (*raison d'état*) és annak problémái foglalják el a központi helyet ezekben a végrendeletekben. Jellemző ezekre az írásművekre, hogy megfogalmazzuk nyíltan szól államának érdekeiről, politikájának céljairól, kormányzatáról és az állam igazgatásáról, annak jelenéről és jövőjéről. Az említett uralkodókon kívül külön fejezetben tárgyaltam III./I. Frigyes két (1698-es, 1705-ös) rövid, az előzőekhez képest kevésbé jelentős politikai testamentumát is.

A „Nagy Választó” 1667 májusában saját kezűleg írta le utódának szánt atyai intelmeit, amelyben országa legfontosabb belső és külső problémáit, valamint addigi (több mint negyed százados) kormányzásának tapasztalatait foglalta össze. Munkája nem egy hosszú élet végén írt emlékirat, hanem egy uralkodó időközi mérlege. Frigyes Vilmos politika testamentumának megírásával a Hohenzollern-dinasztián belül hagyományt teremtett. Mondanivalójának központi kérdése az istenfélő élet fontosságának hangsúlyozása, a kálvinizmus és a lutheranizmus védelme; ezek után az iskolaügyről, igazságszolgáltatásról, a tanácsadók szerepéről, külpolitikáról, a szomszédokkal való szerződésekről, erődökről, gabonaraktárakról, majd az egyes tartományok helyzetéről értekeznek, és végül a hadüggyel fejezi be. Frigyes Vilmos munkájának egyes részei Justus Lipsius és tanítványainak széles körben elterjedt gondolataira emlékeztetnek, amelyekkel a választófejedelem Hollandiában töltött ifjúsága idején ismerkedhetett meg. Vizsgálataimból egyúttal az is kiderült, hogy a trónörökös számára kijelölt feladatok és a választófejedelem önértékelése pontosan megfelel a korai barokk uralkodók általános képének. A trónörökös majd jó uralkodóként szeresse a neki Isten által alárendelt alattvalókat, tekintet nélkül vallásukra, s mindig javukat keresse.

A választófejedelem legfőbb politikai bölcsességként azt fogalmazta meg utódának, hogy minden döntésénél bízson Istenben. Frigyes Vilmos az államról szabadon, mintegy családi hitbizományként rendelkezik; leírja az uralkodó legfontosabb feladatait, vázolja a kötelességeket, amelyhez mindenekelőtt a tiszta gondolkodás megőrzését, és a téveszmék elhárítását tartja. Frigyes Vilmos politikai testamentumából teljes képet kapunk Brandenburg-Poroszország helyzetéről, problémáiról és céljairól, s mélyebb bepillantást enged az ország hatalmi viszonyaiba és a választófejedelem akaratába. Munkáját elsősorú állampolitikai dokumentumnak tekinthetjük.

III./I. Frigyes *Intelmeiben* (*Erste Ermahnung, Zweite Ermahnung*) utalt apja politikai testamentumára, s ajánlotta is annak gyakori elolvasását. Vizsgálatainkból kiderült, hogy Frigyes szinte minden jelentős dologban egyetértett a Nagy Választó politikai testamentumában leírtakkal. Elsőként ő is az istenfélő életre intette utódát, majd a pártatlan igazságszolgáltatás szükségességét hangsúlyozta. Nála is fontos volt a vallási kérdés, ő is szorgalmazta a reformátusok hivatali alkalmazását. A vallási szempont a külpolitikában is meghatározó volt számára. A választófejedelem politikai testamentumában foglalkozott az atyjától örökölt hadsereg problémáival is. Felhívta a trónörökös figyelmét a katonai fegyelem megtartására, s arra, hogy a katonákat gyakorlatoztatni kell, de a háborút minden lehetséges módon kerülni kell. Királyként Frigyes egy második politikai testamentumot is

megfogalmazott utódának, amelyben az 1698-as irathoz hasonló alapelveket vallott. 1705-ös művében elégedetten állapította meg, hogy tartományai az európai háborús viszonyok közepette is békében vannak. Ismételten hangsúlyozta, hogy utóda külpolitikai vezérelvének a jognak, s nem a becsvágynak kell lennie. Ennek megfelelően nem szabad jogtalan, Istennek sem tetsző hódító háborúkba bocsátkoznia.

I. Frigyes Vilmos a keresztény életre és az önálló kormányzásra való intésekkkel kezdi 1722-es *Instrukcióját (Instruktion)*, majd részletesen tárgyalja a – számára oly fontos – hadüggyel kapcsolatos problémákat. Ezek után az egyes – a dinasztia birtokában lévő – tartományok, illetve igazgatásuk, majd az Uradalmi Kamara, a Főhadbiztosság, az igazságszolgáltatás, a tartományi egyházak, a manufaktúrák jellemzése következik. A mű a külpolitikai kérdések fejtegetésével zárult. Elődei testamentumaival ellentétben a „káplárkirály” nem ismert el semmilyen kötelezettséget a rendekkel szemben. Az állam és a király oly annyira azonosak művében, hogy az államot egyáltalán nem is nevezi meg.

Addigi politikáját mintegy összefoglalva II. Frigyes 1752-ben írta meg – francia nyelven – első politikai testamentumát (*Testament politique*). Az iratnak maga adta ezt az elnevezést, tudatosan utalva Richelieu hasonló című művére, amelynek eredetisége mellett maga is kiállt. Eltérve elődeitől, a király nem közvetlenül a trónörököshöz szólt, s eltekintett minden személyeskedéstől. A hűvös ráció határozta meg minden szavát, az „állam fensége” volt az egyetlen uralkodó érték számára. Jellemző a műre, hogy Frigyes teljesen nyíltan beszél államának érdekeiről, politikájának céljairól, kormányzata jelenéről és jövőjéről. Az eddigi tetteivel való elégedettség hangján szólt, de nagy államférfihez illően arra is gondolt, mennyi tennivalója van még. Nyíltan kimondja: jó kormányzatban mindennek éppen úgy kell összekapcsolódnia, mint egy filozófiai rendszerben.

Érdeklődésének középpontjában a külpolitika és a hadügy álltak. Alaptétel volt számára, hogy a háború csak akkor használ az államnak, ha az ország és az emberek gyarapodását segíti elő. Frigyes azonban óvatosabb volt annál, sem hogy külpolitikai vágyak elvakítsák. Politikai testamentuma egyértelműen mutatja Poroszország militarista voltát. Az állandó háborús készenlét határozta meg a végrendeletben kifejtett bel- és külpolitikai alapelveket. Mivel a testamentumot csak utódainak és nem a nyilvánosságnak szánta, teljes nyíltsággal feltárta titkos szándékait is. Kifejti politikájának nyilvánvalóan illuzórikus álmait, amelyben felhívja utódai figyelmét a jövőben elfoglalható területekre.

1768-ban egy második politikai testamentum megírását határozta el. 1752 és 1768 között fontos határvonalat jelentett az uralkodó számára a hétéves háború megrendítő tapasztalata. Ennyiben a végrendeletek a frigyesei fejlődés két különböző fázisához tartoznak. Annak érdekében, hogy megfigyelhessük a folytonosságot és a változást Frigyes gondolkodásában, azt a vizsgálati módszert választottam, hogy a két politikai testamentumot nem egyenként elemeztem, hanem az egymásnak megfelelő fejezeteket összehasonlítva vettem szemügyre. Megállapítottam, hogy a második politikai testamentum felfogása alapvetően nem különbözik az 1752. évitől, megszületését a hétéves háború tapasztalatai indokolták. Nagy részét ezért lényegében egy katonai testamentum teszi ki, amelyben az uralkodó mérlegelte a háború tanulságait, következményeit.

A részletes elemzés során megállapítottam, hogy II. Frigyes politikai testamentumai a XVIII. századi porosz állam egészéről adnak átfogó képet, hiszen a pénzügyektől a külpolitikáig, a gabonaraktártól a mocsarak lecsapolásáig valamennyi – az ország kormányzása szempontjából – fontos kérdést érintik. Ezért különösen alkalmasak az uralkodó politikájának és gondolkodásának bemutatására.